

Samançı oğlu milyonçu...

Sovetlər dövründə qadağan edilən mövzulardan biri də Azərbaycanda neft milyonçularının xeyriyyəçilik işlərinin araşdırılması idi. İmperiyanın ideoloqları "istismarçı" damğası vuraraq ölkənin, millətin inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş həmin şəxsləri ləkələməyə çalışırdılar. Amma XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu mesenatlar amalları ilə millətin yaddaşına ələ həkk olundular ki, sovet ideoloqları onları tarixdən silməyə nail olmadılar. Belə şəxsiyyətlərdən biri də milyonçu – mesenat Ağa Musa Nağıyev idi.

Arxivlərdə, eləcə də tarixi ki-tablarda Ağa Musa Nağıyevin iri neft magnatı olması və onun tikdirdiyi binaların sonrakı taleyi haqda çox səthi və qısa məlumatlar verilib. Xeyriyyəçiliyi haqqında isə bir kəlmə də yazılmayıb.

Lakin müstəqillik illərində, elə ondan əvvəl də bu sahədə müəyyən tədqiqat işlərinin aparıldığı məlum idi. Xalq arasında, məclislərdə, müəyyən mərasimlərdə Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Ağa Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov və s. milyonçu – xeyriyyəçilərin adları həmişə böyük hörmətlə yad edi-

lirdi. Bakının inkişafında, xüsusilə millətin maariflənməsi sahəsində misilsiz xidmətlər göstərdikləri barədə dönə-dönə danışır, ruhlarına dualar oxunurdu.

Müstəqillik illərindən başlayaraq bu görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti, onların Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri barədə yazılar dərc edilməyə, tədqiqatlar aparılmağa başlandı. Bu sahədə A.M.Nağıyev adına "Milli Dəyərlərin Qorunması" İctimai Birliyinin sədri, milyonçunun nəvəsi və tədqiqatçısı Dilarə xanım Nağıyevanın zəhməti xüsusi qeyd edilməlidir.

– *Dilarə xanım, çox zaman tanınmış insanlar, millət qarşısında tarixi xidmətləri olan adlı-sanlı şəxsiyyətlər haqqında rəsmi məlumatlar quru, statistik karakter daşdığından oxucuda geniş təsəvvür yaratmır və onlar sıradan biri kimi qəbul edilir. Belə də olur ki, xalqın sevgisindən, rəğbətindən doğan hisslər nəticəsində o qədər də real olmayan müxtəlif əhvalatlar, hekayələr, hətta bəmaza lətifələr də dilərdə dolaşır. O cümlədən tədqiqatçısı olduğunuz babanız Ağa Musa Nağıyev barədə də...*

Dilarə Vəliyeva

– Ağa Musa Nağıyev 1849-cu ildə Biləcərində, samançı Nağı kişinin ailəsində doğulub. Dörd qardaşdan biri olub. Ailə kasıbçılıqla, çətinliklə yaşayıb. Qardaşlarından bir qədər fərsətsiz olan Ağa Musa 11 yaşında iken şahərə üz tutub gəmi limanında hamballıq edir. Onun uşaqlıq

illərindən danışanlar söyləyirlər: elə olurdu ki, o, iki saat işləyirdisə, yorulub yerdə uzanırdı, saatlarla yatırdı. Uşaq idi, hələ sümükləri bərkiməmişdi, bel fəqərəsi ağır palanın altında davam gətirə bilmirdi. Odu ki qazancı da az olurdu. Buna baxmayaraq həmin qəpik-quruşa çörək, bir qədər qənd alıb evə gətirəndə, anasının necə sevindiğini görəndə qürurlanırdı, özünə inanmağa başlayırdı. Bir müddət beləcə işləyir, əlinin qabarı, ayaqlarının döyənəkləri hesabına qazandığı puldan qəpik-qəpik qənaət edib kiçik torpaq sahəsi da alır. O zaman Musa ağılına da gətirə bilməzdi ki, vaxt gələcək, çətinliklə topladığı qəpiklər hesabına aldığı kiçik torpaq sahəsində quyu qazdırarkən su əvəzinə neft fontan vuracaq və bu neft fontanı onu Bakının ən varlı milyonçularından, iri magnatlarından birinə çevirəcək.

– *İşlədiyiniz "Ağa Musa Nağıyevin xeyriyyəçilik və ictimai fəaliyyəti" elmi mövzuda maraqlı məlumatlara rast gəlirik; məsələn, Ağa Musa Nağıyevə məxsus təkcə Binaqədi neft mədənlərində hasil olunan neftin 1900-cü ildə 10 milyon puda, 1904-1908-ci illərdə isə 12.328 milyon puda çatmasından, bu mədənlərdə 800 nəfərədək fəhlanin çalışdığından yazırsız. Yəqin ki, müəyyən tarixi mənbələrə, arxiv materiallarına əsaslanırsız...*

– Əlbəttə, deyim ki, mənim başçılıq etdiyim "Milli Dəyərlərin Qorunması" İctimai Birliyinin işi təkcə Ağa Musa Nağıyevin həyat və fəaliyyətinin tədqiqi ilə məhdudlaşmır, biz o dövrün digər görkəmli şəxsiyyətlərinin, milyonçuların, xeyriyyəçilərin, ziyalıların fəaliyyətini də araşdırır, ictimaiyyətə məlum olmayan faktları aşkarlayırıq. Sadələdiyiniz faktlar Bakı Qəza Komitəsinin materiallarında var. Təəssüf ki, bu barədə nə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında, nə də tarix kitablarında bir cümlə də yazılmayıb. Eləcə də Ağa Musa Nağıyevin Azərbaycan neft sənayesinin inkişafında xidmətlərinin, sahibkarlıq, hələ xeyriyyəçilik və ictimai fəaliyyətinin tədqiqi diqqətdən kənar qalıb. Biz düşünrük ki, tariximizin daha bir qaranlıq sə-

Oğlu İsmayıl Nağıyev

hifəsinə həqiqət işığı salmaq baxımından, həm də bu insanların əməlləri müqabilində onların ruhu qarşısında heç olmasa mənəvi borcumuzu ödəmiş olarıq. Eyni zamanda vətəndaşlıq mövqeyi baxımından bu bizim üçün vacib bir vəzifədir.

– *Kitabda həmçinin Ağa Musa Nağıyevin varislərinin sovet repressiya illərində məruz qaldıqları ağır həyat tərzindən, mesenatların varislərinin başına gətirilən müsibətlər, sıxıntılar, həbslərdən danışılır. Məna ələ gəlir ki, bəzi məqamların açıqlanmasına ehtiyac duyulur...*

– Bildim nə deyirsiniz... Mən Ağa Musa Nağıyevin bilavasitə doğma nəvəsi deyiləm.

Atam Fərac kişi Ağa Musanın qardaşı oğludur. İsmayıl bəy 1902-ci ildə rəhmətə gedəndən sonra Ağa Musa qardaşı Ağa-linin oğlu Fəraci oğulluğa götürür. Atam onun yeganə varisidir. Mən özümün və bacım Solmazın varisliyi ilə bağlı məhkəmə qərarını əldə etmişəm. Ağalı oğluna Ələsgər adı qoymuşdu. Fərac adını isə ona Ağa Musa verib. "Fərac" sözü ərəb dilində kədərdən sonra gələn sevinc deməkdir. Atam ailənin beşinci övladı olub. Qardaşları onun əmgəyinə iynə batırıb öldürmək istəyiblər ki, Ağanın var-dövlətinə onlar sahib çıxsınlar. Belə olub ki, 1919-cu ildə Ağa Musanın varidatı, 1924-cü ildə isə tikdirdiyi bütün mülklər əlindən alınıb.

İndi çalışırıq ki, öz vərəsəlik hüququmuzdan istifadə edərək əmlakın heç ol-

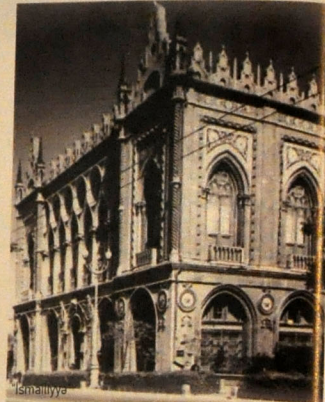
Bakının mərkəzində
Ağa Musa Nağıyevin evi

Ağa Musa Nağıyevin Bakıda tikdirdiyi binalardan bir neçəsini sadalayım ki, nəsilərin yaddaşında qalsın. Ağa Musa memar Ploşkonu 3 il İtaliyaya göndərir. Ploşko orada Avropa memarlıq incəsənətinin bütün sirlərini öyrənərək tikdiyi binalara Şərqi üslubunu da əlavə edir. Bir çox binalarda İslami ornamentlərdən istifadə edir, divarlarına Qurandan ayələri yazdırır. Binaların bəzilərində bu sözləri oxuya bilərsiniz: "Oxumaq üçün Çinə də gedin". Məsələn, ən çox seçilən binalardan "İsmailiyyə", Ana və Uşaqlar Pedaqogika İnstitutu, 28 May küçəsindəki əziz binalar, həmin küçədə daha altı bina, o cümlədən Nizami küçəsindəki Şərqi ornamentləri ilə bəzədilən, bişmiş kərpiclə hörülən üçmərtəbəli bina, keçmişdə "Qış evi" kimi məşhur olan indiki Zabıtlar evi; ARDNŞ-nin binası, "Astoriya" mehmanxanası, hazırkı "Məhkəmə ekspertizası" yerləşən bina, ilk yeddimərtəbəli "Novaya Yevropa" mehmanxanası, "LUKOYL"-un Bakı ofisinin yerləşdiyi bina, Realni Məktəb, Dövlət İqtisad Universitetinin yerləşdiyi bina. 1898-ci ildə Bakıda kimsəsiz uşaqlar üçün Yetimlərin evinin tikintisinə başlanılır. İlin sonunda məlum olur ki, toplanan vəsait azlıq edir. O zaman Ağa Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayev ilk olaraq iri məbləğdə ianə verirlər. Ağa Musa eləcə də vərəmlə mübarizə üzrə "Qafqaz Cəmiyyəti"-nin sədri olub. Oğlu İsmayıl vərəmdən dünyasını dəyişəndən sonra indiki Musa Nağıyev adına xəstəxananın binasını tikdirdi ki, orada xəstələr müalicə olunsunlar. 1904-cü ilin maliyyə hesabatına görə, Ağa Musa Nağıyevin qızıl pul ilə yetmiş milyona yaxın varidatı olub. Saymaqla qurtaran deyil. Dediym kimi, tikdirdiyi 98 binanın hər biri əsl sənət əsəridir.

Musa Nağıyevin
tikdirdiyi xəstəxana

İsmailiyyə

28 May küçəsində
tikdirdiyi ev

Nizami küçəsində
tikdirdiyi ev

Ağa Musa Nağıyev avtomobilində
(arxa cərgədə)

masa müayyən hissəsinə sahib çıxmaq. Əgər buna hüquqi yolla nail ola bilsək, ilk növbədə əlavə iki bina tikdirib Ağa Musanın vəsiyyətini yerinə yetirəcəyik. Ağa sağlığında Bakıda 98 bina inşa etdirmişdi. O vəfat edəndə deyib ki, "100 ev tikdirdim, yüz il yaşayardım". Həm də çalışırıq ki, küçələrin birinə Bakı üçün bu qədər iş gören xeyriyyəçi Ağa Musa Nağıyevin adı verilsin, "İsmailiyyə" binasının divarına onun xatirə lövhəsi vurulsun. Sonralar Ağanın sayagəlməz buruqları, 49 gəmisini, zavodları, fabrikləri olub. Özünün hasil etdiyi neftdən əlavə, bütün Bakı milyonçularının nefti onun Qaraxərdəki neftayırma zavodunda emal olunub.

– *Dilərə xanım, bəzən düşünürsən ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı milyonçuları elə bil gözəl, yaraşlıq binalar inşa etdirmək yarışına girmişdilər. İndi də həmin binalara diqqətlə baxanda o dövrdə tikilən imarətlərdə Şərqlə Qərb mədəniyyətinin uyurlu sintezini görmək olar. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti bolşeviklər tərəfindən devrilməyəydi, bir neçə il*

ayaq üstə dura bilsəydi, neft milyonçuları Bakını dünyanın ən gözəl şəhərinə çevirərdilər...

– Eladır. Çox düz deyirsiniz. Uzun illər Bakıya yaraşlıq verən elə həmin binalardır. Milyonçular memarları Avropadan gətirdirdilər. Amma Ağa Musa tikintiyə olan meylini atasının vəsiyyəti ilə izah edir. Atası ona deyibmiş ki, oğul, Allah ev tikənin ömrünü uzun edər. Yadımda saxla, nə qədər ev tikdirsən, ömrün bir o qədər uzanar".

Onu da deyim ki, Ağa binaların bir hissəsini qumarxanada uduzan varilərdən alıb. Alışıb yanan qumarbazların 70 min dəyərində olan binalarını 20 min manata endirmiş. İqtisadçı Fətulla Rüstəmbəyov həmişə onun yanında olmuş və dərhal bu alış-veriş sənədləşdirmiş. Bu da haqiqətdir ki, Ağa sonra həmin binaları elə onların özünə qat-qat yüksək qiymətə satıb. Bunun da mənası vardı...

Bakının on bir milyonçusundan ən varlısı Ağa Musa Nağıyev idi. Vərəsalik aktında onun 413 milyon qızıl pulunun olduğu göstərilir (Fərəc Nağıyevin arxiv

sənədləri). Hazırda 77 milyon qızıl pulu İsvəçlər bankında, 314 milyonu İngiltərə banklarındadır.

– *Ailə həyatı çox keşməkeşli olub, deyirlər. Müsəlman kişilərinə xas xüsusyyətlər ondan da yan keçməyib...*

– Ağamusa bəklili Kərbəlayi Cəfər qızı Ümmə Səlmə ilə ailə qurub. Oğlu İsmayıl rəhmətə gedəndə anasını onun cənəzasına yaxın buraxmadığından Ruqiyyə xanım Ağadan üz döndərib. Ağa İsmayılı Kərbəladə dəfn edib.

Murtuza Muxtarovla Zərgərpalan döngəsində Ağa Musanın ikimərtəbəli binası vardı, Ruqiyyə xanım orada qalırdı. Bacısı oğlanları ona qulluq edirdilər. Həmin oğlanlardan biri kosmonavtika sahəsində şöhrət qazanmış general Kərim Kərimovun atası idi.

– *Deyilənə görə, Ağa Musanın Yelizaveta Qriqorjevna adlı məşuqəsi olub. Bu səbəbdən xanımı ondan üz döndərib...*

– Gözəl qadınların vurğunu olub da... Amma seyd qızını ovcunun içində saxlayıb. Həmin Liza haqqında danışmaq istə-

miram. Günahı deyənlərin boynuna. Danışirlar ki, o sonradan Ağa Musanın kürəkəni Şəmsi Əsədullayevın oğlu ilə görüşməyə başlayıb. İkisi əlbir olub Ağanın balıqçılığının altından səyfin açarına kimi ögür-latdırıblar. Ağanı neçə dəfə qarət ediblər. Liza hər qonaqlığa gedəndə üstündə 700 qram daş-qaş, zinat əşyaları olarmış. Liza çox gözəl imiş. Ağa Musa onu Dumada öz xanımı kimi təqdim edirdi. Ağa rəhmətə gedəndən sonra gürcü-yəhudi qardaşları ona zəng edib deyirlər ki, var-dövlətin çoxdur, sənin başını yeyərlər, gəl bizim yanımıza. Onlar Lizanın nəyi vardı əlindən aldılar. Təzadən Bakıya qayıdıb qoca bir yəhudi kişi ilə yəşəməyə başladı. Taleyin gərdisinə bax ki, o qadın 1968-ci ildə Təzəpir məscidinin yaxınlığında yoxsulluq içində öldü.

– **Ağanın həddindən artıq xəsisliyi barədə söhbətlər doladır. Yoxsullara əl tutmaqla**

da arası olmayıb. Deyirmiş ki, atam-atam, Allah məsləhət bilsəydi, ona da var-dövlət qismət edərdi...

– Qənaət olmayan yerdə dövlət də ola bilməz. Ağa deyirmiş ki, 99 qəpiyin üstünə 1 qəpiyi qoymasan, 1 manat düzəlməz. Deyirlər, guya Ağa xəsisliyindən oğlunu müalicə etdirməyib. Bu, ağı yalanlıdır. İndi QIÇS-in, xərçəngin müalicəsi olmadığı kimi, o vaxtlar da vərəmin müalicəsi yox idi.

“**Ağa Musa Nağıyev mühafizə saxlamayıb. Bunu israfçılıq hesab edirdi. Belə də olub ki, sifarişlə qoçular onu girov götürüb şəhər kənarında bir zirzəmidə saxlayıblar. Azad olunması üçün 100 min manat tələb edir, əks təqdirdə onu öldürəcəkləri ilə hədələyirlər. Ağa Musa hər bir çətin**

vəziyyətdən çıxmağı bacaran çox tədbirli adam idi. O, qoçulara deyir: “Öldürsəz, bu pul da əlinizdən çıxacaq”. Axırda cəmi 10000 manat verməklə canını qurtarır.

Ağa Musa Nağıyev xeyriyyə axşamlarının birində məcməyiyə ianə olaraq kiçik bir məbləğ qoyur. Pulun azlığını görən həmkarlarının baxışları nəzərindən yayınmır. “Nəyə qaydasında deyil?” – deyə nəzakətlə soruşur. Eşidəndə ki, bir az əvvəl oğlu İsmayıl böyük məbləğdə pul ianə verib, özünü o yerə qoymayıb hazırca-vablığını onlara nümayiş etdirir: – “Təəcübü nə var ki, verər də, axı o, milyonçu Ağa Musanın oğludur, mən kiməm ki, samansatan Hacı Nağının oğlu”.

– **Dilərə xanım, məlum olub ki, Ağa Musa Nağıyev heç hərfəri tanımayıb. Buna adamın inanmağı gəlmir...**

– Fərəsət məsələsi Ağa Musada da, Tağıyevdə də Allah vergisi idi. Tağıyev imza atanda üç dənə xətt çəkirmiş, Ağa Musa güclə “A” və “N” hərfərini yazmağı bilirmiş. Bisavad olublar bizim milyonçular...

– **Dilərə xanım, Nağıyevlər ailəsinin repressiya olunduğu illəri xatırlayırsız?**

– Bəli, atam rəhmətə gedəndə ancaq onu deyirdi ki, çox araşdırmayın. Mən Dərbənddə anadan olmuşam. Bir qardaşım Şəkiddə (Nuxada), bir qardaşım Aşqabadda, digər qardaşım Bacım Bakıda doğulublar. Nağıyev familiyasını daşıyanlara iş verilmirdi. Mən 1968-ci ildə kommunist partiyası sıralarına daxil oldum. 1975-ci ildə Mərkəzi Komitəyə çağırılıb sorğu-suala tutdular, axırda dedilər ki, sən kapitalist nəvəsisən, özün də partiya sıralarına “soxulmusan”...

– **Gərək ki, dediniz, banklardakı qızıl pullar sizin atanızın adına qoyulub. Almaq məsələsi nə yerdə qaldı? Bir şey əldə etdiniz?**

– Pullar həm atamın, həm də Ağanın öz adına qoyulub. Kodu tapmaq, bankı tapmaq lazımdır. Mən İsviçərə bankından başlamaq istədim. Dedilər ki, İsviçərədə 150 bank var, 1917-ci ilə qədər ora gedən

pulları axtarıb tapmaq çox müşkül işdir. Bir tarixçi mənə bildirdi ki, Ağa Musanın əlinə 314 milyon qızıl pulu qalanda İsviçərə bankına qoymaq istəyib, lakin sonradan London bankında yerləşdirib. Atam bizi qoymurdu o pulların adını çəkək, bankın adını da, kodu da bilirdi, amma qorxurdu deməyə. Atamı o zaman tutub aparıblar. Oradan qayıdanda kişi dəli kimi deyirmiş ki, “Məni cımcıqlayın, görüm sağam?” Pula görə çağınlarmış. Atam həm aktyor, həm rejissor, həm də rəssamlıq təhsili alıb, teatr direktoru olub. Bacım danışır ki, Mirəcəf Bağırovun vaxtında evimizdə qara radio var idi, atam radionu göstərərək işarə edirdi ki, susun. Kapitalistlərin evinə belə şeylər qoyulurdu.

– **Bakıya Şollar suyunun çəkilməsi ilə bağlı fikirlər də müxtəlifdir...**

– Şollar suyunun çəkilişində 33 milyon manat lazım imiş. O pulun 75 faizini Ağamusa verib. Amma bunu çıxıblar Dumanın seçilmiş nümayəndəsi Tağıyevin

adına. Tağıyev bu işə Dumada təkən verib. Allah hamısına rəhmət eləsin. Məzarları nurla dolsun. Onlar xeyirxah əməllərinə görə həmişə Azərbaycan tarixində yaşayacaqlar.

Ağamusa 1919-cu il martın 4-də rəhmətə gedib. Vəfatından 80 il sonra – 1998-ci ildə dördüncü dəfə qəbrinin yerini dəyişiblər. Aqamızın ruhunu nə vaxtacaq narahət edəcəklər? Fikirləşdik ki, Kərbəlada, oğlu İsmayılın məzarının yanında dəfn edilərsə, bir neçə ildən sonra tamamilə unudular. Qərarə gəldik ki, sümüklərini yığıb doğulduğu Biləcərində dəfn edək. Xırdalanlı xeyriyyəçi Hacı Əvaz bütün dəfn xərcini, məzarının üstünün götürülməsi ilə bağlı işləri öz üzərinə götürdü. Ağa Musa Nağıyevi Biləcəri Məzarlığında torpağa tapşırırdı. Həmin 25 dekabrı Ağanın ad günü kimi qəbul etdik... ♦

Samina Hidayətqızı